

Geschiedenis, rechtzinnigheid en legitimiteit: Dordtse orthodoxie in de Nederlandse samenleving

door Joris van Eijnatten

Het voor de streek ten noorden van Harderwijk kenmerkende ‘volkskarakter’, aldus een etnologische studie uit 1938, is de Overijsselse boer.

Let op dien ouden man met zijn karakteristieke Moltkekop, in het zwarte boerenpak, met gouden halsknopen, die op het boekenstalletje zoekt naar Hellenbroek, Comrie en Smijtegelt. Ge kunt hem met zijn kornuiten in de Donderdagavondpreek terugvinden. Bij een opmerkelijke passage zien ze elkaar aan – fijnproevers op het gebied van geloofservaringen.

Bij een Nederlander van dit orthodox-protestantse type kon ‘een neiging tot zwaarmoedigheid optreden, een getob over alles wat “lichtveerdig” is’. Anderzijds werd zijn zondebesef getemperd ‘door een krachtig levensgevoel’. Door zijn religieuze geaardheid, stelde de auteur vast, ervoer hij ‘grote vastigheid in onrustige tijden.’¹

De etnoloog in kwestie schetste een tijdloos beeld van een gereformeerde boer. Een lezer van oude schrijvers die, als hij al iets zegt, liefst een onnavolgbare tale Kanaäns spreekt; een verweerde vooroorlogse agrariër die met onwrikbaar vertrouwen op de Almachtige zijn leven lang stug de Overijsselse natuur ontgint. In de beschrijving overheerst niet de orthodoxie maar de orthopraxie, niet het dogma maar het gebruik, niet de institutie maar de traditie. De gestereotypeerde gereformeerde landbouwer kende zijn bijbel en las bepaalde schrijvers; hij hield er een officiële canon van meer of minder sacrale geschriften op na. Leerstellingen en geloofswaarheden, door kerkelijke instanties vastgesteld en geautoriseerd, zal hij zeker hebben herkend en erkend.

Deze beschrijving is alweer zo’n 70 jaar oud, en bovendien hoogstens een momentopname. In feite wordt hier een type orthodoxie gepresenteerd dat zich eerst in de loop van de negentiende eeuw ontwikkeld had. Orthodoxie is immers niet alleen een regionaal fenomeen (al is het de vraag of ‘de’ Overijsselse boer ooit heeft bestaan), maar ook een historisch verschijnsel. Daarnaast doet orthodoxie zich in verschillende vormen en varianten voor. Nederland – we praten over een stukje grond van 300 maal 200 kilometer – kent orthodoxieën van bevindelijke, Ledeboeriaanse, christelijk-gereformeerde, confessionele, neocalvinistische, vrijgemaakte en herstelde snit. Elke groep houdt er zo zijn eigen leer en gebruiken op na. Dit zijn dan nog maar enkele voorbeelden, en bovendien alleen protestantse; rooms-katholieken kennen ook zo hun rechtzinnigen.

Orthodoxie bezit dus regionale, historische en theologische dimensies. Dat maakt het lastig om het onderwerp ‘orthodoxie in de Nederlandse samenleving’ af te bakenen. Misschien moeten we een pragmatische definitie hanteren. Orthodox zijn die groepen die zichzelf als zodanig beschouwd hebben door zich te beroepen, niet alleen op de continuïteit van een geloofstraditie maar ook op de waarheid van een formele leer. Continuïteit en waarheid zijn natuurlijk subjectieve begrippen: mensen vinden dagelijks opnieuw hun wereld uit en waarheid is altijd een kwestie van interpretatie. Maar met deze definitie kunnen we voort. Rechtzinnigen conformeren zich aan bepaalde, vaak als onveranderlijk beschouwde religieuze gewoonten en aanvaarden bewust de door een kerkelijk orgaan gestipuleerde geloofswaarheden. Kenmerkend voor orthodoxieën van het calvinistische type is voorts dat zij een rol in de maatschappij willen spelen

Nu zijn behoudzucht en autoriteitsbesef geen populaire eigenschappen. Terwijl zulke hoedanigheden in de vroegmoderne tijd garant stonden voor betrouwbaarheid, geleerdheid en godsvrucht, zijn zij in de huidige wereld niet goed bruikbaar voor *image building*. De omschrijving orthodox roept ook al gauw de kwalificaties op van conservatief, traditioneel en verouderd, om van irrationeel, bekrompen en achterlijk niet te spreken. Van orthodoxe groepen wordt tegenwoordig op zijn minst terughoudendheid verwacht in hun streven om aan de publieke ruimte vorm te geven. Sinds het

¹ H.J. Moerman, ‘De bewoners van Noordwest-Overijsel’, P.J. Meertens en Anne de Vries (red.), *De Nederlandsche volkskarakters* (Kampen, 1938), 92-104, 100-101.

aantreden van Balkenende IV duiken bij elk debat over euthanasie, abortus of embryo gebruik onvermijdelijk bezwaren op tegen de invloed van christelijke partijen op de politieke besluitvorming. Waaraan ontleent de Nederlandse orthodoxie eigenlijk de legitimiteit om een publieke rol te spelen? In hoeverre kan orthodoxie bogen op gezag? In een democratie als de onze berust publieke legitimiteit voor een deel op het keuze- en kiesgedrag van burgers. Dat geldt uiteraard ook voor de orthodoxie. Nog altijd worden burgers rondom de Dordtse vaandel gemobiliseerd, waardoor rechtzinnigheid in maatschappelijke organisaties, publieke omroepen en de politiek haar stem doet gelden. Orthodoxie kan dus nog altijd aanspraak maken op gezag en doet dat ook. Desondanks is haar publieke legitimiteit sinds de jaren zestig en vooral sinds de jaren negentig afgenomen. Orthodoxie, is het algemene gevoel, is iets wat je het liefst stiekem achter de huisdeur doet. Binnen de orthodoxie zelf wordt de verklaring voor deze afbrokkeling van legitimiteit gezocht in getalsmatige zwakte. Wat vermag een steeds kleiner wordende Gideonsbende immers ook in onze ontkerstenende, zo niet ontkerstende samenleving?

Zulke overwegingen versterken het zelfbeeld van de orthodoxie als (om een andere metafoor te gebruiken) een christelijke rots in de branding van de secularisering. Maar zo eenvoudig steekt de wereld niet in elkaar. De strijd van traditionele orthodoxieën om acceptatie, om een rol van betekenis te blijven spelen in de vormgeving van de maatschappij wordt niet alleen belemmerd door kleiner wordende aantallen. De oorzaak ligt dieper, namelijk in de manier waarop religieuze orthodoxie legitimiteit ontleent aan politieke macht. De verhouding tussen orthodoxie en macht, tussen religie en politiek, heeft in de geschiedenis een aantal ingrijpende wijzigingen ondergaan.

Geloof en overheid

De legitimiteit van de Nederlands-protestantse orthodoxie (ik doe hier geen poging de vele stromingen en richtingen in kaart te brengen)² wortelt in de synode van Dordrecht, het enige Nederlandse concilie van wereldformaat dat ooit heeft plaatsgevonden. Tal van groeperingen hebben zich sinds 1618/1619 beroepen op het gezag en de wijsheid van het gezelschap van theologen, dat indertijd delibereerde over allerlei godgeleerde en kerkelijke kwesties. De Dordtse synode kwam bijeen onder auspiciën van de overheid. Zij werd dus rechtstreeks gesteund door de politieke macht.

Van een staat in de moderne betekenis van het woord – als een gecentraliseerde entiteit die de publieke sfeer waarborgt door middel van wetgeving en (de dreiging van) geweld – was destijds overigens geen sprake. De Nederlandse staat is pas in de Franse tijd opgericht, ergens tussen 1795 en 1813. De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën was een federatie van provincies en steden, een lappendeken van regionale jurisdicties en groepsgebonden voorrechten waarin voor de centrale overheid slechts een kleine rol was weggelegd. De Synode van Dordrecht werd weliswaar bijeengeroepen en gefinancierd door de Staten-Generaal (de centrale regering dus), maar de provincies bezaten in beginsel het recht zelf hun eigen openbare godsdienst te kiezen.

Een staatsgreep van de stadhouder Maurits en de berechting van de landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt gaven aan hoe de politiek-religieuze kaarten waren geschud. De overheid steunde officieel een reformatische leer en kerkorganisatie in de traditie van Johannes Calvijn. De leerstellige uitkomsten van de synode (de zogenoemde *canones*) werden samen met een tweetal zestiende-eeuwse geloofsbelijdenissen als godsdienstige geschriften formeel aanvaard. De gereformeerde kerk werd voortaan de ‘publieke’ kerk genoemd – over legitimiteit en erkenning gesproken!

De overheden van de Republiek ondersteunden de publieke rol en invloed van de kerk in hun territoria: de orthodoxie in zijn Dordtse vorm nam daarmee in de samenleving een centrale plaats in. In feite is de term orthodoxie hier een anachronisme, of op zijn minst weinigzeggend, omdat in deze tijd elk officieel aanvaard geloof per definitie ‘orthodox’ was. Je zou in dit verband wellicht beter van een ‘theocratie’ kunnen spreken. De politieke handhaving van religieuze normen kwam immers dicht in de buurt van het ideaal dat sommige ‘fundamentalisten’ uit christelijke of islamitische hoek er ook nu op na lijken te houden.

² Zie Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum, 2e ed. 2006).

Zo'n integrale vervlechting van kerk en staat was kenmerkend voor de vroegmoderne tijd. Elke overheid in elk deel van Europa ondersteunde een vorm van (calvinistische, lutherse, rooms-katholieke) rechtzinnigheid. Het is van belang te beseffen dat de mate waarin het volk zich aan de 'orthodoxe' richtlijnen conformeerde pas in tweede instantie van belang was. Wat openbaar was, werd bepaald door politieke machthebbers en niet door gewone gelovigen. De regie over het religieuze gehalte van de publieke sfeer kon niet aan het volk worden overgelaten. De mens is immers zondig en weet zelf niet wat goed voor hem is. Gelovigen dienen godsdienstige normen aangereikt te krijgen. Vervolgens is het de taak van religieuze herders om ervoor te zorgen dat mensen ook 'oprecht' geloven en hun leven heiligen, dat wil zeggen het uitwendige verinnerlijken. In die zin waren de 'Nadere Reformatoren' – ter aanduiding van degenen die zich in de zeventiende en achttiende eeuw heel serieus van deze taak kweten – een typisch vroegmodern verschijnsel.

Een theocratie laat zich door democratische middelen vestigen, maar niet in stand houden. Dit was ook geen democratisch tijdperk. Men was het erover eens dat het aan een seculiere autoriteit toekwam de openbaarheid van de een of andere religieuze norm te garanderen. Een overheid diende die norm met uiterlijk vertoon (inclusief uiteraard machtsvertoon) in stand te houden, door bijvoorbeeld een kerk te financieren, politieke ambten uitsluitend open te stellen voor mensen met de juiste godsdienstige kleur en religie een centrale rol te laten spelen in het onderwijs. Zo ging het in Toscane, zo ging het in Saksen en zo ging het ook in Holland en West-Friesland.

Op termijn bleek het echter niet mogelijk één religieuze norm aan een heel volk dwingend te blijven voorschrijven. Naast economische en demografische ontwikkelingen droeg de toename en grotere toegankelijkheid van kennis bij tot de gedachte dat de verhouding tussen kerk en staat, en dus ook die tussen orthodoxie en publieke sfeer, anders geregeld moest worden. Er kwam meer ruimte voor individuele vrijheden. Leerstellige voorschriften boetten flink aan populariteit in – te meer omdat hun betrouwbaarheid door historisch-kritisch onderzoek en hun wenselijkheid door nieuwe pedagogische idealen flink werd ondermijnd. De kerk werd van de staat gescheiden (in Nederland gebeurde dat grondwettelijk in 1796). Dat betekende overigens allerminst dat geloof en kerk uit de publieke sfeer werden gebannen. De 'theocratische' orthodoxie had wellicht afgedaan, maar slechts een enkeling twijfelde aan het belang of het nut van godsdienst. Wel ging religie een totaal andere rol spelen in de publieke ruimte. Die verandering is van cruciaal belang geweest voor het ontstaan van de protestantse orthodoxieën van de negentiende en twintigste eeuw.

Geloof en volk

De orthodoxie waaraan in deze lustrumbundel wordt gerefereerd, is pas in de negentiende eeuw ontstaan. Dit orthodoxe zelfbewustzijn is bovendien onlosmakelijk verbonden met de opkomst van de moderne natiestaat. Orthodoxie is, met andere woorden, een modern fenomeen. Paradoxaal genoeg ontleent zij haar legitimiteit aan de westerse Verlichting.

Verlichting moeten we dan uiteraard niet opvatten als iets anti-religieus. Na ongeveer 1760 begon het individuele geweten de plaats in te nemen van de juridische formaliteiten die tot dan toe ervoor gezorgd hadden dat de religie haar centrale plaats in de publieke ruimte behield. Wetten en plakaten ter ondersteuning van godsdienst waren niet langer nodig, want het individu liet zich opvoeden, onderwijzen, overtuigen. En al die individuen tesamen begonnen zich onderling steeds meer verwant te voelen omdat zij meenden dezelfde taal en geschiedenis te delen. Er ontstond zo iets als een Nederlandse natie.

De staat maakte deel uit van dit proces en had er ook alle belang bij: de overheid stimuleerde het algemeen beschaafd Nederlands en ondersteunde bepaalde visies op het verleden. Individuen, meende men, dienden te worden omgevormd tot overtuigde leden van de natie en loyale burgers van de staat. De gecentraliseerde staat die in de Franse tijd was ontstaan, zag hier een belangrijke rol weggelegd voor de kerk. Die kerk moest dan wel een liberaal protestantse kerk zijn, met een theologie die aansloot bij een moderner mensbeeld en die in potentie meer mensen kon aanspreken. De staat ontfermde zich daarom op indirecte wijze over de kerk.

Met lede ogen zagen de erfgenamen van de Dordtse traditie de annexatie van de publieke sfeer door liberale protestanten aan. Maar ook de aanhangers van Dordtse rechtzinnigheid moderniseerden; ook zij raakte ervan overtuigd dat religie primair in het geweten of het hart van het individu zetelde. Niet

de verhouding tussen geloof en overheid verdiende nu het primaat (zoals in de vroegmoderne tijd), maar de verhouding tussen geloof en volk. Ook de Dordtse orthodoxie wilde mensen omvormen tot overtuigde leden van de natie en loyale burgers van de staat, en daartoe achtte zij zich minstens evengoed geëquipeerd als de liberale protestanten. Toen eenmaal de staat zijn directe greep op de kerk losliet (we spreken 1848, toen de moderne grondwet van Thorbecke werd aanvaard) zagen rechtzinnige groeperingen hun kans. Om vat te krijgen op de natie, moesten zij vat krijgen op het onderwijs. De schoolstrijd brandde los. Om de schoolstrijd te winnen, was parlementaire actie nodig. En zo waren het de orthodoxen die in Nederland de eerste politieke partij oprichtten.

De mobilisering van de protestantse orthodoxie was paradoxaal genoeg gebaseerd op een ‘Verlicht’ principe: de maakbaarheid van mens en maatschappij en het primaat van het individuele geweten. Bij de katholieken was dit overigens niet anders. Ook katholieke burgers instrumentaliseerden hun religieuze overtuiging om zich in de publieke sfeer te profileren, met als doel de herkerstening van de natie.

Aan de natie was vrijwel iedereen zich gaan hechten. Evenals de liberale protestanten ontwikkelden de orthodoxen een visie op het verleden waarin kerk en staat, geloof en natie, protestantisme en volksgeest als onlosmakelijk verbonden werden gezien. De orthodoxie ontwierp uiteraard een Dordtse variant, waarin ‘God, Nederland en Oranje’, ‘het drievoudig snoer’ en Nederland als ‘het tweede Israël’ op de voorgrond traden. Zo sprak Groen van Prinsterer (om maar één kopstuk te citeren) van een ‘door het geloof geheiligd Vaderland’. Voor de synodeleden van 1618/1619 zou dit een onbegrijpelijke en zelfs van hoogmoed getuigende uitdrukking zijn geweest. Voor negentiende-eeuwers waren dergelijke opvattingen volstrekt normaal.

Ook de protestantse orthodoxie verbond zich dus met de moderniteit en met de staat die deze moderniteit belichaamde. Zij legde een claim op (een deel van) de institutionele kerken en werd actief in politiek en samenleving. Abraham Kuyper en in mindere mate zijn epigoon Gerrit Hendrik Kersten staan model voor deze verbintenis tussen orthodoxie en moderne staat. De band heeft gedurende de verzuiling stand gehouden, tot op de huidige tijd. Toen de zuilen na de jaren zestig langzaam begonnen af te kalven, ontwikkelde de Dordtse orthodoxie nieuwe, kleinere zuiltjes, met name rondom de ‘vrijgemaakten’ en de ‘reformatorischen’.

Geloof en individu

De Dordtse orthodoxie is uitgedund maar vitaal, en eist nog altijd haar plaats op in de Nederlandse samenleving. Zij doet dat op grond van de voorwaarden die eerst in de negentiende eeuw zijn ontstaan, toen de band tussen geloof en overheid verbroken, maar vervolgens die tussen geloof en volk beklonken werd. De moderne natiestaat bood het kader waarbinnen de orthodoxie als zelfbewuste groep eerst tot ontwikkeling is gekomen. De orthodoxie is dan ook nauw met die natiestaat verbonden. Er is in de huidige tijd geen groep die zich zo verbonden voelt met de Nederlandse natiestaat als de traditioneel oranjegezinde en eurosceptische orthodox-gereformeerden.

Anders gezegd, als de natiestaat wankelt, wordt het lastig voor een moderne orthodoxie om zich als herkenbare groep in de samenleving te legitimeren en te (blijven) profileren. Nu is het maar de vraag of de natiestaat inderdaad aan het verdwijnen is. Nederland is sinds jaren 1950 weliswaar goed op weg een Europese regio te worden. De staat heft voor een (vooral nog klein) deel haar eigen soevereiniteit op, draagt die althans over op de Europese Unie. Daarmee is de soevereine natiestaat nog allerminst verdwenen. Die waarborgt op nationaal niveau nog altijd de godsdienstvrijheid, om maar iets te noemen. Het is nu veel minder vanzelfsprekend dan in 1850 of 1900 of 1950 dat burgers zich primair met de natiestaat identificeren. Ongetwijfeld blijven we als Nederlanders nog lang gezegend of behept met oranjegevoel en poldermentaliteit. Maar ondertussen zijn we ook veel méér dan autochtone, etnologisch herkenbare Nederlanders. We zijn multicultureel in de letterlijke zin van het woord, dat wil zeggen dat we steeds vaker gedeelde loyaliteiten kennen.

Wat nog veel sterker is veranderd, is de uit de negentiende eeuw stammende relatie tussen geloof en volk. De plaats van religie in de samenleving heeft zich ingrijpend gewijzigd. Geloof c.q. kerk is niet langer het geëigende instrument om zich van de loyaliteit van burgers te verzekeren. Vandaar ook dat heden ten dage politici zo druk in de weer zijn met het bedenken van alternatieve instrumenten, zoals een historische canon, de herleving van een vermeende VOC-mentaliteit, of het afleggen door nieuwe

Nederlanders van een eed op de grondwet. Hoe dan ook, het is duidelijk dat kerkelijke instellingen steeds minder in staat zijn sturing te geven aan het individuele geweten. Met dat doel voor ogen hadden zij zich in de negentiende eeuw juist tot partners verklaard van de staat en werden zij als zodanig geaccepteerd.

De ontzuiling van de samenleving is gepaard gegaan met de groei van een reflexieve grondhouding onder westerse mensen. Zij willen hun eigen identiteit bepalen en sluiten zich niet bij voorbaat aan bij de tradities van de sociale groep waaruit zij voortkomen. Men winkelt het liefst om aan persoonlijk religieuze behoeften te voldoen. Daar komt bij dat de wereld globaliseert. De natiestaat mag dan misschien niet zijn verdwenen, de grenzen ervan zijn poreuzer dan ooit. Mensen identificeren zich niet per definitie meer met instituties die van oudsher met de natiestaat waren verbonden; zij zoeken alternatieve vormen en die zijn niet bij voorbaat in Nederland geworteld. Voorts wordt het karakter en de inhoud van de publieke ruimte in hoge mate bepaald door media als de radio, de televisie en het internet. In onze belevingscultuur staan affectieve waarden centraal en die worden ingekleurd door de media. Kiezers voelen zich bijvoorbeeld eerder aangetrokken tot leiders die in staat zijn hun charisma adequaat te 'mediatiseren'; beginselpartijen zijn belangrijk, maar spelen niet langer de centrale rol die zij voorheen hadden.

Intussen staat de wetenschap ook niet stil. De mens verwerft steeds meer inzicht in de aard van de natuurlijke werkelijkheid om hem heen en krijgt beschikking over steeds meer technische mogelijkheden. Kant en klare religieuze formules uit het verleden helpen dan niet om maatschappelijk relevante ethische besluiten te nemen. De traditionele orthodoxie wordt er voor veel mensen niet overtuigender op als je schijnbaar heldere normen laat prevaleren boven overwegingen die althans de intentie hebben de kwaliteit van het menselijk leven te verbeteren.

Ondanks de huidige *religiehype* staat de publieke legitimiteit van de in de negentiende eeuw ontstane, Dordtse orthodoxie onder druk. Vier nauw samenhangende processen ondermijnen die legitimiteit, namelijk individualisering, globalisering, mediatisering en technologisering. Nu kunnen behoudende religies in beginsel redelijk goed overweg met de eerste drie processen (individualisering, globalisering en mediatisering). De opkomst van het internationale evangelicalisme is in dit opzicht veelzeggend. Die beweging mag rechtzinnig zijn, haar orthodoxie is er niet per se een van Dordtse signatuur. Wel is zij in staat het individuele geweten aan te spreken, is zij niet specifiek in Nederland geworteld en bedient zij zich heel adequaat van moderne media. Hoogstens is het de vraag of het evangelicalisme in staat is politieke legitimiteit af te dwingen.

Met wetenschap en techniek zullen behoudende religies, evenals in de negentiende eeuw, selectief blijven omgaan, zij het niet straffeloos. Tegen de evolutieleer kun je je moeiteloos verzetten: er staat weinig op het spel als je een liefhebber bent van intelligent design, of zelfs als je je profileert als de meest verwoede creationist. Het wordt anders als er ethische en politieke kwesties in het geding zijn. Dan helpt een beroep op absolute religieuze normen niet en wordt het lastig publieke legitimiteit te verwerven.

Kortom, behoudende religies zullen niet zo gauw verdwijnen. Maar orthodoxieën worden nu op een andere manier geproduceerd en gelegitimeerd dan vroeger. De in de negentiende eeuw geconstrueerde vervlechting van geschiedenis, rechtzinnigheid en legitimiteit zal in de toekomst nog weinig houvast bieden. De Dordtse orthodoxie gaat een spannende toekomst tegemoet.